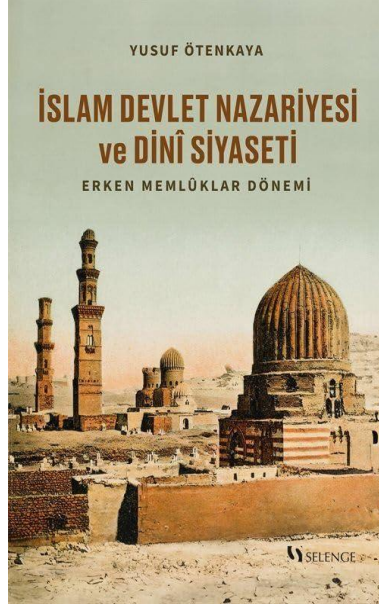

İslam Devlet Nazariyesi ve Dinî Siyaseti: Erken Memlûklar Dönemi

Yusuf Ötenkaya

İstanbul, Selenge Yayınları, 2024, 142 sayfa, ISBN: 978-625-6967-89-2.

Batuhan TAŞKIN*

Orta Dünya'nın siyasi güçlerinin meşruiyetlerini oluşturmada din önemli bir etken olmuş; gerek sosyal gerek kültürel hayatta insanların yaşam tarzlarında, günlük işlerinde, ilgi alanlarında, tutum ve davranışlarında, inşa ettikleri şehirlerde ve okudukları kitaplarda etkisini göstermiştir. Bu etki, devlet yönetiminde de varlığını sürdürmüştür. Böylece din-devlet ilişkileri insanlık tarihinin her sürecinde önemli bir yer edinmiştir. Siyasi oluşumlar, hâkim oldukları coğrafyada etkisini arttırmak ve bölge devletlerine üstünlük kurmak adına dinî unsurları ön planda tutmuştur. Yusuf Ötenkaya tarafından kaleme alınan *İslam Devlet Nazariyesi ve Dinî Siyaseti: Erken Memlûklar Dönemi* adlı eserde, Memlûklar dönemi din-devlet ilişkilerinin yönetime olan etkileri ve İslam'ın ön plana çıkarılarak meşrulaştırıcı bir zemin üzerinde kullanılması hususu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda diğer İslam devletlerindeki durum ve anlayışlar da açıklanarak, okuyucunun mukayese yapmasına olanak sağlanmıştır.

Yazımıza konu olan eser; ön söz, sonuç ve kaynakça dışında dört bölümden oluşmaktadır. Her bölüm kendi içinde alt başlıklara ayrılmıştır. Birinci bölüm "İslam'ın Tanrı, Toplum ve Devlet Nazariyesi" adını taşımaktadır. Modern öncesi dönemdeki İslami devlet anlayışlarını değerlendirirken Batı merkezli tarih anlatımından uzaklaşılması gerektiğini belirten yazar,

* Yüksek Lisans Mezunu, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Tarih Bölümü, İstanbul, batuhantskn44@gmail.com

Hristiyan dünyasındaki gibi devlet-din ayrımının İslam coğrafyasında olmadığını aktarmıştır. Böylece dinin doğal ve ideal bir şekilde etkisini gösterdiğinin, devlet yöneticisinin Tanrı'nın meliki olduğunun ve yönetim anlayışının din-ahlak-toplum-devlet arasındaki ilişki çerçevesinde geliştiğinin altını çizmiştir. Bölümün ilk alt başlığı olan “Otoritenin Zorunluluğu” adlı kısımda, devlet yöneticilerinin liderlik vasıflarının yüksek ve güçlü olması gerektiği, aksi durumda iktidarının kimse tarafından umursanmayacağı ve kendisine itaat edilmeyeceği belirtilmiştir. “İmama (Halife/Sultan) İtaatin Sınırları” adlı ikinci alt başlıkta, Kur'an'da geçen ayetlerden (Nisa 4/176) hareketle itaat ve itaatsizlik üzerinden durulmuştur. Mâverdî'nin *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* adlı eserinden hareketle halife ile ümmet arasında karşılıklı bir ilişkinin olduğu ve iki taraftan birinin kötü olması durumunda diğer tarafın sabretmesi gerektiği aktarılmıştır. Yazar, tarihsel süreç içerisinde halifelik kurumunun gelişiminden bahsederken Abbâsîler döneminde halifelerin halktan uzaklaştığını ve evrensel bir kimliğe büründüğünü belirtmiştir. Böylece İslam devletlerinde tahta çıkan sultanlar, meşruiyetlerini onaylayarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Tevâif-i Mülûk dönemi çerçevesinde bu görüşün tutarlılık payı bulunmaktadır. Zira İslam coğrafyasındaki siyasi yapının parçalanması ve birden fazla hanedanlığın ortaya çıkmasıyla halifelere idarede ortak çıktığı anlaşılmaktadır. Halifelerin ise bu durum karşısında dinî kimliklerini kullanarak, bu devletler üzerinde hâkimiyet kurmak istedikleri anlaşılmaktadır.

Birinci bölümün üçüncü alt başlığı olan “Halifenin Nitelikleri ve Seçilmesi” adlı kısımda Mâverdî, İbn Temiyye, Necmeddin Tarsûsî, Fahreddin Râzî gibi Memlûk müelliflerinin “*Halifelik Kureyş soyundan mı olmalıdır?*” sorusu çerçevesinde görüşleri aktarılmıştır. Kureyş soyunun ne derece etkisi olduğu tartışılmış ve dinî nazariyedeki durumu açıklanmıştır. “Halifenin Görevine Son Verilmesi” adlı dördüncü alt başlıkta, halifelerin güçlerini ve iktidarlarını egemen oldukları toplumlardan aldıkları üzerinde durulmuştur. Adil ve kötü bir yönetim olduğu takdirde halifelerin tahttan indirilebileceği belirtilmiştir. “Mâverdî ve Abbâsî İdaresinin Meşruiyeti” başlıklı beşinci alt başlıkta Mâverdî'nin görüşleri belirtilmiş ve soyu Kureyş'e dayanan herkesin halife olamayacağının altı çizilmiştir. Müellifin adalet kavramını ön plana çıkardığı ve adaletli olan kişilerin dinî, idari yönetimi elinde tutabileceği fikri aktarılmıştır.

Birinci bölümün altıncı ve son alt başlığı olan “Halifelik'in Tarihsel Süreçte Tasdik Makamına Dönüşmesi” adlı kısımda ise halifelüğün Abbâsîlerin siyasi anlamda etkisini kaybetmesiyle dinî bir kurum olarak varlık gösterdiği, diğer İslam hanedanlıklarına ne kadar güçlü olurlarsa olsunlar itaat etmeleri gerektiği algısını oluştuğu ve hükümdarlara onay verildiği takdirde

meşruiyetlerini kazandıkları vurgusu yapılmıştır. Hükümdarlar ise diğer devletler karşısında güçlü olmak ve hâkim oldukları coğrafyalarda kendilerinden önceki yönetimleri unutturmak adına bu durumu gerekli görmüşlerdir. Yazar, halifeliğin bu durumunu papalığa benzetmiştir. İki kurumun da, dinî işlev görmeleri dışında kendi dinlerine mensup yöneticilerin iktidarlarını onayladıkları bilinmektedir. Ancak iki kurumun farklılıkları da göz önüne alındığında, bu benzetmenin yeniden gözden geçirilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Zira her iki kurumun bulunduğu coğrafyalar, geçirdiği tarihsel süreçler ve aldığı tehditler farklılık göstermektedir. İşlevsel olarak benzerlikleri olsa da iki kurum tam anlamıyla birbirlerine benzememektedir.

Kitabın ikinci bölümü olan “Memlûk Devlet Nazariyesi” başlığının ilk alt başlığı olan “Eyyûbî Soyunun Meşruluğu Meselesi” kısmında, Memlûklerin meşruiyetlerini sağlamak ve iktidarlarını güçlendirmek adına uyguladıkları politikalara değinilmiştir. Beyaz köle anlamına gelen memlûk tabirinden dolayı köle kökenli olduklarının bilinmesi, yönetimde boşluklar doğurmuştur. İlk etapta asker olarak hizmet ettikleri Eyyûbîlerin gölgesinde kalarak, Şeçerreddür adlı Türk soylu cariyeyi tahta çıkarmışlardır. Böylece yönetimde güçlü bir konum elde ederek rakiplerini ortadan kaldırmayı başarmışlardır. Yazar burada, kendinden önceki iktidarı unutturmak için bu politikayı izlediklerini aktarmış, Abbâsî halifesinin bir kadının iktidarını onaylamaması üzerine kendilerinden olan Aybeg’i tahta çıkarmaları da bu politikanın sonucu olduğunu belirtmiştir. Halifenin onayının alınmasıyla Abbâsîlerin gölgesine sığınmış ve meşruiyetlerini sağlam temeller üzerine oturtmuşlardır. Ne var ki halifeliğin onayının alınmasına rağmen Eyyûbî varlığından vazgeçememişlerdir. Yazar, Memlûkler arasında Eyyûbîleri destekleyenlerin olduğunu ve Mısır ümerasının da bu duruma sıcak bakmadığını alıntılamıştır. Aybeg’in tahta çıkışını *Türk istibdadı* şeklinde dile getirmelerinden dolayı Memlûklerin böyle bir politika uyguladığı ve doğru zamanı bekledikleri anlaşılmaktadır. Kanaatimiz, oluşturdukları iktidar ve güçlerini kaybetmemek adına böyle bir girişimde bulundukları yönündedir. Böylece, zamanla Mısır ümerasını yanlarına çekmiş ve Eyyûbîleri destekleyen Memlûkleri de ortadan kaldırarak meşruiyetlerini kazanmışlardır.

İkinci bölümün ikinci alt başlığı olan “Halifelik Otoritesinin İnkırazı” adlı kısımda, 1258 senesinde Moğollar tarafından Abbâsî halifesinin öldürülmesi üzerine yaşanan boşluktan Memlûk Sultanı Baybars’ın yararlandığından ve halifelik kurumunu Mısır’da yeniden ihya etmesinden bahsedilmiştir. Memlûklerin ilk olarak Eyyûbî algısını, daha sonra da dolaylı olarak Moğol etkisiyle Abbâsî algısını yıktığını belirten yazar, dinî ve siyasi anlamda yönetimi tamamen kendi ellerine aldıklarını aktarmıştır. Ötenkaya’nın bu tespiti son derece doğrudur. Zira kendinden önceki iktidarı unutmak için yine o iktidarı kullanan Memlûkler, dinî açıdan da

İslam coğrafyasının lideri olmuşlardır. Böylece Abbâsî halifelerini istedikleri gibi yönetmiş ve otoritelerini üzerlerinde hissetmişlerdir. Ayrıca bu dinî gücü dış politikalarında da iyi kullanarak, hâkim oldukları bölgede egemenliklerini sağlamışlardır.

İkinci bölümün son alt başlığı olan “Devlet Nazariyesinde Kırılma: Adaletin Zorunluluğu İlkesi” adlı kısımda ise meşruiyetin sağlam bir şekilde oluşması için adalet algısının varlığından bahsedilmiştir. Yazar, Moğollara karşı oluşturulan cihat anlayışının temelinde bu adalet kavramının yattığının altını çizmiştir. Ancak burada, Moğollara uygulanan siyaseti ve savaş durumunu sadece cihat kavramı üzerinden açıklamak eksik bir yaklaşım olacaktır. Memlûklerin, bölgesel varlıklarını, meşruiyetlerini, askerî ve iktisadi durumlarını tehdit eden ve derinden sarsan bu tehlike karşısında düzeni sağlamak adına adalet algısı üzerinden hareket ettiklerini düşünmekteyiz. Böylece adalet ve cihat kavramlarının ön planda tutulmasıyla Abbâsî hilafeti üzerindeki değişim gerçekleştirilmiş, halifenin sadece Kureyş’ten geldiği anlayışıyla *halifeye itaatsizlik, Allah’a itaatsizliktir* algısı ortadan kaldırılmıştır. Sonuçta yazarın da belirttiği gibi, Memlûklerle birlikte hilafet kavramı büyük bir değişime uğramış ve ilerleyen dönemlerde de bu hâliyle varlık göstermiştir.

Eserin “Devletin Unsurları” başlıklı üçüncü bölümünde, Memlûk yönetimindeki *din-asabiyet, din-siyaset* ve *otorite-iktisat* ilişkileri açıklanmıştır. Asabiyet kavramı çerçevesinde Mısır yönetiminin ortak bir paydada birleştirilmesi amaçlanmıştır. Böylece sistemlerini İslam coğrafyasının koruyucusu adı altında hareket ederek oluşturdukları aktarılmıştır. “Din ve Asabiyet” adlı alt başlıkta, Memlûklerin dini kullanarak politikalarını oluşturduklarının altı çizilmiş, hem zenginleşmek hem de iktidarlarını kullanmak için dini bir kılıf olarak kullandıkları açıklanmıştır. Bu görüşün doğru olduğu kanaatindeyiz. Memlûklerin kuruluşları sırasında kendilerini bir yere bağlamaları, yönetimi bırakmak istememeleri ve köle kökenli olduklarını unutturmak istemelerinden dolayı dinî unsurları ön plana çıkardıkları aşikârdır. Bununla birlikte adalet, devlet düzeni ve varlığı korunarak toplumun bir arada tutulması da sağlanmıştır.

Üçüncü bölümün ikinci alt başlığı olan “Din ve Siyaset” adlı kısımda, kültür dini kavramı doğrultusunda dinin siyaseti tamamladığı tezi tartışılmıştır. Başta dönemin müellifleri olmakla birlikte modern araştırmacıların ortaya koyduğu fikirler açıklanmış ve eleştiriler bir süzgeçten geçirilmiştir. Bernard Lewis’in de fikri olan dinin politik olması fikri kabul edilmiş ve siyasetin de dini tamamladığı savunulmuştur. İyi bir yaşam için devletin şart olduğu ve din ile siyasetin devleti tamamladığı öngörülmüştür. İbn Teymiyye ve İbn Cemaâ gibi dönemin müelliflerinin

görüşlerinden hareketle, iyi bir hükümdarın ve devletin asıl amacının, dini yücelterek meşruiyet kazanmak olduğu algısı ortaya konulmuştur.

Üçüncü bölümün “İbn Haldûn’un Nedensellik Teorimi” adlı üçüncü alt başlığında, dönem içerisinde İbn Teymiyye ve İbn Cema’ın düşünce yapısına aykırı tutumların da varlığından bahsedilmiştir. Böylece İbn Haldûn’un din olmadan da devletin var olacağı görüşünden yola çıkılarak, tarihsel nedensellik anlayışı anlatılmıştır. Ayrıca dinden ziyade asabiyet kavramının devleti ayakta tuttuğu aktarılmıştır. Bölümün son alt başlığı olan “Otorite ve İktisat” kısmında ise dini korumak için siyasi anlamda varlıklı olmanın gerekliliğinden bahsedilmiştir. Siyasi anlamda var olabilmek içinse iktisadi yapının güçlü olması ve halkın da vergilerden hoşnut olması gerekliliğinin önemi vurgulanmıştır. İbn Haldûn’un fikirlerinden hareketle, devletin varlığının asabiyet ve dinin yanında iktisada da bağlı olduğu görüşü ortaya atılmıştır. İktisadi anlamda var olamayan bir devlet ya da topluluk, siyasi açıdan da varlık gösteremeyecektir. Memlûklerin de asabiyeti ve dini sağladıktan sonra varlıklarını sürdürmek adına ekonomilerini güçlendirmeleri gerekmektedir. Bu durumda, yazarın ortaya attığı görüşün haklılık payının yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

Kitabın “İktidarı Pekiştirme Araçları” başlıklı son bölümünde ise *nizam-ı âlem*, *darü’l-adl*, *Hicaz hamiliği*, *Memlûklerde apokaliptik eğilimler* gibi kavramlar çerçevesinde mimari yapılar, evliyaya bakış, İslam dünyasındaki cihat anlayışı ile Memlûklerin cihat anlayışını nasıl siyasallaştırdıkları üzerinde durulmuştur. Memlûklerin *nizam-ı âlem* anlayışının düzeni sağlamak anlamına geldiği ve *darü’l-adl* gibi kurumlarla adaleti sağlayarak mutlak egemenliği temin ettikleri aktarılmıştır. Ayrıca dinî metaforu da ön plana çıkararak kutsal hamiliği bunun üzerinden gerçekleştirmişlerdir. Kâbe örtüsünün değişimini üstlenmeleriyle dinî açıdan meşruiyetlerini sağlamışlardır. Böylece dinî egemenlik çerçevesinde köle kökenlerini de unutturmayı amaçladıkları söylenebilir. Yazar, Memlûklerin bu politikada başarılı olduğunu ve Timurlular, Resûlîler ile Osmanlıların bu politikaya meydan okuduğunu belirtmiştir. Burada devletlerin yönetimlerini oluşturmak ve hâkimiyetlerini sağlamak adına dini kullandıkları anlaşılmaktadır. Özellikle Osmanlıların, Mısır’a egemen olduktan sonraki süreçte uyguladığı politikalar bu tutumu desteklemektedir.

Apokaliptik yaklaşımlar çerçevesinde kıyamet alameti olarak nitelendirilen Moğol istilasına karşı büyük zafer kazanan Memlûkler üzerinden kehanete dayalı anlatımlar oluşturulmuştur. Böylece ilahi destek çerçevesinde Memlûk sisteminin kurulduğu ve sultanların başarılı olduğu imajı verilmiştir. Dinin etkisi çerçevesinde de köle kökenli olduklarını unutmayı amaçladıkları, bu bölüme konu olmuştur. Yaptırılan mimari eserlerde de köle kökenlerini unutturmayı

amaçladıklarını belirten yazar, en-Nâsir Muhammed'in iktidarında anıtsal eserler inşa ettirdiğini belirtmiştir. Mimari faaliyetleri ayrıca, iktidarlarını güçlendirmek için de kullandıklarının altını çizmiştir. Sosyal yapı içerisinde meşruiyetlerini arttırmak adına, Eyyûbî destekçisi olan ve topluma onları hatırlatan Şafiilere karşı harekete geçilmiş, etkileri kırılmıştır. Böylece Memlûk destekli Sünni sınıfının oluşturulduğu da açıklanmıştır. Yazar burada, özellikle dinî zümrelerden fıkıh alanında yararlanıldığını ancak meşruiyetin sağlanması adına tasavvuf ehline daha fazla destek verildiğini vurgulamıştır. Başta Vefailer gurubu olmak üzere tasavvuf ehlinin zor zamanlarda insanları bir arada tutması ve manevi destek vermesinden ötürü bu durumun söz konusu olduğu düşünülmektedir. Son olarak cihat kavramı çerçevesinde Memlûklerin siyasi politikaları üzerinde durularak, Haçlılara ve Moğollara karşı verilen mücadelede dinî bir zeminin oluşturulduğu anlatılmıştır. Moğolların Müslüman olmaları bile iki devlet arasındaki çatışmaların cihat olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. Böylece Memlûklerin siyasi, dinî ve iktisadi çıkarları doğrultusunda dini bir araç olarak kullandıkları, meşruiyetlerini bu temel doğrultusunda sürdürdükleri anlaşılmıştır.

Sonuç olarak, toplulukların ortak gayeleri sonucunda meydana gelen devletlerin iktidarlarını sağlamlaştırmak adına çeşitli girişimleri olmuştur. Bunun için meşruiyeti sağlamlaştırma, teşkilat meydana getirme, iktisadi ve askerî açıdan güçlü bir konuma yükselme gibi birçok basamağın bir araya gelmesi gerekmektedir. Bu çerçevede, yazımıza konu olan eserin içeriğinde Erken Memlûkler olarak nitelenen Bahrî Memlûklerin hâkimiyet döneminde dinin önemli bir unsur olarak kullanıldığı ve egemenliklerini sağlamak adına önemli bir işlev gördüğü ortaya konulmuştur. Bölgesel hâkimiyet ve mücadeleler çerçevesinde din ile devlet arasındaki münasebetler anlaşılır bir şekilde aktarılmıştır. Memlûklerde dinî söylem, bölgedeki meşruiyetlerini arttırıcı bir unsur olmuştur. Siyasi oluşumun halk tarafından kabul edilmesi ve kendinden önceki gücün unutturulması adına hangi ölçütlerin gerektiği, bunun devlet nazariyelerinin oluşumunda nasıl bir katkısının olduğu, teori ve uygulamada ne gibi farklılıkların meydana geldiği, sosyoloji-zihin-psikoloji üçgeninde dinin etkisi gibi birçok konuya açıklık getirilmiştir. Ancak burada din ile siyasetin çıkarlarındaki farklılıklar ve çatışmalar üzerinden de bir değerlendirme yapılması gerekmektedir. Kanaatimizce, dinin meşru bir zemin oluşturmasına rağmen siyasi çıkarların ön planda olduğu bu düzende, Memlûk yönetim anlayışını benimsemiş kişilerin fikirleri kabul edilmiştir. Bu çerçevede yapılan çalışma oldukça önemli bir yer tutmakla birlikte, eksiklikleri de bulunmaktadır. Din, toplumun ve devletin temelini oluşturmuş ancak Memlûklerin dış ilişkilerini belirleyen bir konumda olmamıştır. Zira cihat kavramı çerçevesinde savaşların, meşruiyet kazandırmasına rağmen izlenen siyasette etkisinin olmadığı görülmektedir. Yapılan ticari antlaşmalar çerçevesinde değerlendirildiğinde,

dinî çıkarlardan ziyade devletin ihtiyaçları ön planda tutulmuş, devletlerin ve tüccarların dinine bakılmamıştır. Bu doğrultuda din, iç siyasette daha etkin olmuş ve toplumu bir arada tutarak meşruiyeti sağlamıştır. Eser; Memlûk devlet teşkilatı, din ilişkileri ve iktidarın sağlamlaştırılması sürecine yeni bir soluk getirmektedir.